

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАКА ЯК АВТОРСЬКЕ МОДЕЛЮВАННЯ ДІЙСНОСТІ

Статтю присвячено дослідженню теми філософського тексту в прозовій творчості французького письменника Оноре де Бальзака. У роботі розглянуто естетичні переживання, естетичні емоції, що виникають через адекватність структури тексту структурі дійсності. Естетичне переживання дозволяє осягнути текст як цілісність, як феномен власної свідомості. Естетичне значення філософських текстів може сприяти продуктивному осмисленню історії філософії та віднайденню шляхів подолання її сучасного кризового стану.

Ключові слова: епоха й людина, криза епохи, художньо-філософське осмислення, естетичні переживання, естетичні емоції, феномен власної свідомості.

Статья посвящена исследованию темы философского текста в прозаическом творчестве французского писателя Оноре де Бальзака. В работе рассмотрены эстетические переживания, эстетические эмоции, что возникают через адекватность структуры текста структуре действительности. Эстетическое переживание позволяет постичь текст как целостность, как феномен собственного сознания. Эстетическое значение философских текстов может способствовать производительному осмыслению истории философии и отысканию путей преодоления ее современного кризисного состояния.

Ключевые слова: эпоха и человек, кризис эпохи, художественно-философское осмысление, эстетические переживания, эстетические эмоции, феномен собственного сознания.

The article is devoted to the philosophical discourse in Honoré de Balzac's prose. The paper studies the aesthetically beautiful emotions, which arise up through adequacy of structure of text to the structure of reality. Experiencing the aesthetically beautiful allows to understand the writer's text as integrity, as a phenomenon of his own consciousness. The aesthetically beautiful value of the philosophical discourse can be instrumental in the productive comprehension of history of philosophy and search of ways of overcoming its current state of crisis.

Key words: epoch and man, crisis of epoch, artistic and philosophical comprehension, aesthetically beautiful experience, aesthetically beautiful emotions, the phenomenon of someone's consciousness.

*Поговорим немного о Бальзаке, это так благотворно.
Жерар де Нерваль*

«Література починається тільки тоді, коли в нас прокидається третя особа, яка позбавляє нас власті говорити «Я» [6, с. 11].

Літературний текст – створення емоції, особливого естетичного переживання. Тому література, продукуючи емоції, спричинює сугестивний вплив на реципієнта, оперує образами, емоційно, психологічно, естетично значущими об'єктами. Літературний текст через фабулу, сюжет, композицію створює специфічний хронотоп, через призму якого відбувається експлікація основної ідеї твору. Художній текст, безумовно, транслює ідею, розгортає її та надає їй оформлення, як і філософський.

Філософському тексту притаманний специфічний літературний, метафоричний та образний рівень смислотворення, а література репрезентує глибокі філософські

інтенції, як то твори Ф. М. Достоевського, О. Бальзака, Й. Гете, Г. Гейне. Тому філософському тексту властиві принаймні два модуси: власне філософський, науковий та літературний. Обидва ці модуси є необхідними для повноцінного сприйняття тексту, для формування «стереоскопічного бачення», яке найповніше розкриває суть повідомлення. Умовою формування «стереоскопічного бачення» тексту є синтез двох типів прочитання: інтелектуального (наукового) та художнього (естетичного).

Різні модуси тексту формують різні рівні його сприйняття. Естетичне переживання, задоволення від тексту виникає внаслідок дії на реципієнта механізмів літературності, акумульованих у тексті як художні образи, метафори, алегорії, риторичні фігури. Естетична

емоція виникає через адекватність структури тексту структурі дійсності, тобто внаслідок здійснення повноти образу-уявлення [2, с. 539]. Отже, естетична емоція є необхідною передумовою формування емоції інтелектуальної. Інтелектуальне переживання, доводить Р. Інгарден, виникає на базі естетичного, коли текст оцінено як естетичний предмет [8, с. 123]. Інтелектуальне прочитання передбачає поступовість сприйняття, дидактичний перехід від невідомого до відомого. Інтелектуальна емоція, яка виникає в процесі рецепції філософського тексту, необхідною передумовою має емоцію естетичну. Естетичне переживання дозволяє осягнути текст як цілісність, трансформувати незрозуміле, нерационалізоване, як феномен власної свідомості, фрагментарний підхід змінюється цілісним. Естетичне значення філософських текстів може сприяти продуктивному осмисленню історії філософії та віднайденню шляхів подолання її сучасного кризового стану.

На думку авторки монографії «Філософський роман ХХ ст. Специфіка тексту» В. Герасимчук, «найвище задоволення від тексту отримує читач, якщо художній та філософський рівні майстерності збігаються, і текст являє собою естетичну довершеність образної філософічності та філософичної образності» [5, с. 340]. Отже, естетичне сприйняття інтелектуального тексту з огляду на сучасний стан філософської думки є актуальною проблемою дослідження.

Серед письменників світового значення є такі, які так само наполегливо, як Бальзак, пов'язували б художнє пізнання життя з філософією. Автор незмінно прагнув до узагальнення і звертав увагу читачів на філософський характер своїх літературних задумів. Він особливо дорожив циклом повістей, які назвав філософськими етюдами; в передмові до цих етюдів викладався ряд спільних ідей про єдність і різноманітність людського роду, про вплив середовища на особистість, про зв'язок матеріального і духовного. Бальзак докорінно змінив ставлення до оточуючого світу, до мистецтва, до творця та його ролі в суспільстві, а головне те, що він висунув принципово новий погляд на особистість та її проблеми.

Робота його теоретичної думки була всеохопною; особливо важливо усвідомити загальні основи поглядів Бальзака, те, що він назвав «принципами». У цих «принципах» – ключ до естетики Бальзака. Теорії Бальзака проявляються в концепції художнього образу, в композиції романів, у небувалому задумі єдиного гігантського ансамблю творів. У буржуазному літературознавстві довго панувала зневага до його філософії. Е. Фаге з висоти свого презирства до Бальзака називав його погляди «філософією студента в пивній», А. Лебретон – «найчистішою балаканиною». Така оцінка пояснювалася особливим характером і способом вираження цих поглядів: їх широтою, схрещенням різних впливів, незвичністю і несподіванкою літературного втілення філософської думки. Гострий інтерес Бальзака до філософії, його обізнаність, значущість його філософських роздумів – усі ці факти вже стали надбанням літературної науки і не викликають більше сумнівів.

Людина для Бальзака є найбільшою таємницею, поєднанням різнорідних начал, у протиборстві яких

відбувається становлення і розвиток особистості. Саме Бальзак поглянув на людину крізь призму її прихованих бажань, мрій, прагнень та ідеалів. Зміна ракурсу зображення зумовила зміну всієї поетики. Крім об'єктивного світу в художніх творах з'явився суб'єктивний, ідеальний світ героя, що сприймає дійсність відповідно до своєї системи цінностей. Прагнення відкрити вічну таємницю світу й людини вплинуло на розвиток символіки творів Бальзака, адже символ відкривав таємний шлях до світу вічних ідей та образів. Символ допоміг Бальзаку розкрити нескінченність проявів людської природи, злеті та поривання її до духу, можливість різних тлумачень тексту.

Художні твори Бальзака – це саме та література, до якої ми повертаємося протягом усього життя, яка дає нам справжню насолоду, надихає на високі почуття. В той же час літературні твори Бальзака є надзвичайно складними для розуміння, мають глибоко прихований філософський зміст, який нелегко піддається інтерпретації. Відмовившись від колишніх правил і канонів Бальзак проголосив один єдиний закон митця, який визначив вільний політ фантазії, його творчу незалежність і силу уяви, здатну творити нові світи і проникати в небачені глибини дійсності та внутрішній світ особистості. Саме Бальзак змусив суспільство дивитися на світ іншими очима, ввів у мистецтво нового героя, а саме духовно багату особистість, що відзначається нескінченністю проявів свого внутрішнього світу, здатністю до саморозвитку, самозаглиблення, самооцінки й самовдосконалення. Людина як міра й критерій оцінки дійсності стала осмислюватися з точки зору проблем особистості, її духовної реалізації. Думку про внутрішню духовну активність особистості підхопив Бальзак, надавши людині безмежні права в осягненні й перетворенні себе і світу.

Бальзак намагався осягнути таємниці буття, однак це буття постійно втручалось в життя особистості, котра, хоча і відчувала себе незалежною, не могла повністю відокремитися від світу, бо шукала шляхів з'єднання з ним, подолання тих суперечностей, що стояли на заваді її гармонії зі світом та людством. Фіхте вірив, що людина – абсолютний активний суб'єкт, здатний одухотворити й творити світ.

Побачивши, що інтереси людини й моральні пріоритети всього людства зневажені, Бальзак, всупереч дійсності, проголошує цінність особистості, її мрій і бажань, а головне – право на вільне життя. Не знайшовши в реальному світі бажаної гармонії, Бальзак створює власний світ фантастики, звертається до минулого, намагаючись з позиції створеної ними художньої реальності осмислити глобальні проблеми буття.

Бальзак утверджує особливий спосіб творчого мислення, що характеризується універсальністю та філософічністю. Звісно, його хвилювали певні історичні події та явища, але він умів узагальнювати їх так, що ті набували значення для всього людства і світу загалом. Всезагальність мислення є характерною рисою його світовідчуття і водночас відчуттям причетності кожної окремої людини і всього людства до ходу історичного розвитку.

Романтичний герой Бальзака переймається глобальними питаннями буття, його хвилює не тільки власне

існування, а й життя всього людства. Він бере на себе весь тягар філософських, морально-етичних і суспільно-історичних проблем світу. В цьому плані образ романтичного героя є універсальним, всезагальним, бо в ньому втілено ідеї романтиків про величезні можливості людського духу в пізнанні світу. Романтичний герой пізнає не розумом, а душею, серцем, інтуїцією. Тонко відчуваючи атмосферу епохи, він належить їй і водночас зазирає за межі реального – у світ можливого.

Особистісний, внутрішній світ романтичного героя підноситься митцями на високий щабель, навіть вищий за реальну дійсність, бо саме тут відбувається реальне життя людини, тут вона живе і дихає на повні груди, тут у своєму власному світі, вона є, врешті-решт, сама собою, вільна й незалежна від будь-яких обставин чи умов. У його внутрішньому світі не просто змінюються певні почуття й переживання, психологічні стани, а відбувається справжня особистісна драма. Драматизм романтичного героя відображає і його власний душевний біль, і невлаштованість світу загалом, і проблеми високого духовного значення.

Стихія руху, динаміка світу виразно передається Бальзаком різноманітними засобами. Тут усе пов'язано одне з одним, і людина є невід'ємною часткою цього постійного світового руху. Серцевину художніх творів становлять вічні питання, які порушує Бальзак у своїх творах: сенс буття, воля, стосунки між людьми, таємниці природи тощо. Ці глобальні проблеми вимагали й особливої поетики.

Характерною рисою для художніх творів Бальзака є поетика контрастів. Через контрасти показано протиборство різних начал у світі, внутрішні конфлікти особистості, несумісність високих ідеалів з буденною дійсністю, недосконалістю людства. Контраст стає структуроутворюючим принципом. Він організує образну систему, простір і час, систему тропів та ін.

Чи можна відобразити в художньому творі людське життя у всіх його проявах? На мій погляд, навіть якщо хтось візьме на себе відповідальність проаналізувати всю літературу, що існує на сьогодні у світі, підтвердить, що це завдання неможливо виконати. Різні природні умови, різні особливості національної свідомості, різні способи виховання і ще безліч причин зумовлюють безкінечну багатогранність людського існування. Проте знаходились сміливці, які ставили перед собою грандіозне завдання: прослідкувати складне, неповторне, а іноді й потворне життя людського духу. Один з них – Оноре де Бальзак, письменник, який став совістю і славою французької літератури. Чи досяг письменник поставленої мети? Можемо уявити, наскільки складним було завдання, поставлене Бальзаком, який вирішив бути літописцем свого часу. Природа подарувала йому надзвичайний талант. За словами Л. Толстого він умів бачити людину та життєві явища надзвичайно глибоко і бачив тільки правду.

Бальзак – перший митець, який вважав обов'язковою для себе точність у зображенні наукових занять своїх героїв і сумлінно вивчав предмет; це важлива грань у загальному новаторстві його художнього методу.

Ставлення Бальзака до науки є надзвичайно помітним. Він стежив за її рухом не з поверхневою допитливістю, а з незмінною глибокою увагою, як за

чимось хвилюючим і органічно потрібним для справи його життя-творчості. Питання науки були для нього не тільки можливою літературною темою, – вони мали істотне значення для його світогляду як письменника. Наука була в його очах найнадійнішим ґрунтом для філософії; він проникав у філософське значення нових відкриттів і гіпотез, і вони підказували йому ті принципи, яких бракувало просвітителям. Відомі хіміки, фізики, фізіологи, хірурги входять у художнє оповідання як авторитети, що визначили переконання бальзаківських героїв. Численна група його героїв-учених працює і бореться в атмосфері наукових інтересів, шукань, суперечок свого часу.

Дослідники Бальзака ще не вказали, що він перший покінчив з традиційним у літературі попереднього часу зображенням учених або у вигляді комічних шарлатанів, або у вигляді магів і чарівників, і створив реалістичний образ ученого в сучасному значенні слова. Бальзак – єдиний великий письменник, що цікавився науковим життям епохи, вірно відрізняв плідні передові ідеї і брав їх під захист як художник і публіцист у боротьбі з відживаючими старими.

Інший чудовий прояв того, що можна назвати духом діалектики в поглядах Бальзака, – його пильний інтерес до хімії. Він вперше зробив головним героєм роману хіміка, що працює над винаходом. Ідею цього винаходу бальзакознавці оцінили як фантастичну. В наукових суперечках епохи автор «Пошуків абсолюту» з геніальною проникливістю відрізняв передові тенденції і погляди, яким належало майбутнє. Герой «Пошуків абсолюту» розділяв філософські переконання XVIII століття, він відкинув думку про довільне втручання сили. Зберігаючи ряд механістичних уявлень, характерних для минулого століття, він разом з тим виходить за рамки наукових поглядів цього століття. Він шукає «абсолют» – єдину матеріальну основу всіх речовин і елементів; відкривши цю основу і спосіб на неї впливати, людина зможе «повторити справу природи» – перетворювати одні елементи на інші, створювати нові.

Ідея «абсолюту» походить з того ж моністичного і «динамічного» погляду на природу, що і позиція Бальзака в питанні про єдність будови організмів. Клаес досліджує будову речовини і заперечує бога, і переконаний в тому, що існує єдина матеріальна першооснова всіх речей, нескінченні перетворення якої утворюють все багатство природи, а також і духу. Цю першооснову – «абсолют» – шукає і перед смертю знаходить Клаес. Єдність миру, єдність духу і матерії – ось основна думка даного твору.

У філософських шуканнях Бальзака важлива не стільки повна наукова точність і строгість у кожному окремому випадку, скільки істинність і плідність загального характеру та напрямки його думки.

«Філософські етюди» дають уявлення про ставлення автора до творчості («Невідомий шедевр»), пристрастей і людського розуму («Пошуки абсолюту»), роздуму про «соціального рушія усіх подій» («Шагренева шкіра»). Сцени звичай в формах самого життя відтворюють реальну дійсність, розкриваючи її істинну суть, через упереджене зображення сучасності критика часто називала Бальзака аморальним письменником,

на що він відповідав: «Якби картини, намальовані письменником, були фальшивими, критика пред'явила звинувачення б йому (авторові) в наклепі на сучасне суспільство. Але коли вже критика визнає їх правдивими, значить, аморальний не твір».

«Невідомий шедевр» присвячений співвідношенню правди життя і правди мистецтва. Особливо важливі позиції художників Порбуса і Френхофера – зіткнення їх позицій розкриває відношення Бальзака до творчості. Френхофер стверджує: «Завдання мистецтва не в тому, щоб копіювати природу, але щоб її виражати... Інакше скульптор виконав би свою роботу, знявши гіпсову копію з жінки... Нам необхідно схоплювати душу, зміст, рух і життя» [1, с. 460-490]. Сам Френхофер поставив собі нездійсненну мету, яка суперечить справжньому мистецтву: він хоче на полотні за допомогою фарб створити живу жінку. Йому навіть здається, що вона йому посміхається, що вона – його Прекрасна Нуазеза – дихає, увесь її образ – фізичний і духовний – перевершує образ реальної людини. Але цю ідеальну істоту бачить лише Френхофер. Захопленість, з одного боку, формою, а з іншої – бажання поставити мистецтво над реальною дійсністю і підмінена ним реальність призвела геніального художника до катастрофи.

Філософську повість «Шагренева шкіра» автор назвав «формулою нашого справжнього століття, нашого життя, нашого егоїзму», вказавши, що усе в ній – «міф і символ». Саме французьке слово *le chagrin* можна перекласти як «шагрень» (шагренева шкіра), але воно має омонім, навряд чи невідомий Бальзаку: *le chagrin* – «печаль», «горе». І це важливо: фантастична, всемогутня шагренева шкіра, звільнивши героя від бідності, насправді послужила причиною ще більшого горя. Вона знищила здібності до творчих поривів, бажання насолоджуватися життям, почуття жалю до інших, що об'єднує людину з людьми, знищила нарешті духовність того, хто володіє нею. Головна тема твору – тема талановитої, але бідної молоді людини, яка втратила мрії юності у зіткненні з егоїстичним і бездуховним буржуазним суспільством. Уже в цій книзі була окреслена головна риса творчості письменника – фантастичні образи не суперечили реалістичному відображенню дійсності, а, навпаки, надавали оповіді особливої інтриги та філософських узагальнень. Об'єднання філософської фантастики і зображення дійсності у формах самого життя визначає художню специфіку повісті.

У «Шагреневій шкірі» Бальзак подав фантастичний випадок як квінтесенцію закономірностей свого часу і виявив з його допомогою основного соціального рушія суспільства – грошового інтересу, який руйнує особу. Цій меті підпорядкована і антитеза двох жіночих образів – Поліни, яка була втіленням доброти, безкорисливої любові, і Феодори, в якій згущені властиві суспільству бездушність, самозакоханість, честолюбство, суєтність і страшна нудьга, народжена світом грошей, які можуть дати усе, окрім життя і люблячого людського серця. Одним з важливих образів повісті є антиквар, який відкриває Рафаелю «таємницю людського життя». За його словами, а в них відображені роздуми Бальзака, які безпосередньо знайдуть втілення в його романах, людське життя може бути позначене дієсловами «бажати», «зуміти» і «знати». «Бажати –

спалює нас, – говорить він, – а могти – руйнує, але знати дає нашому слабкому організму можливість вічно перебувати в спокійному стані». У стані «бажати» перебувають усі честолюбці, учені й поети – Растиньяк, Сешар і Валантен. Стану «могти» досягають лише ті, хто вміє пристосовуватися до суспільства, де все продається й купується. Лише один Растиньяк сам стає міністром і одружується зі спадкоємицею мільйонів. Рафаель одержує шагрень, що діє не гірше каторжника Вотрена. У стані «знати» перебувають ті, хто нехтуючи чужими стражданнями, зумів придбати мільйони, – це самі антиквари й Гобсек. Однак на ділі й вони перетворилися в слуг своїх скарбів, у людей, подібних до автоматів.

Так, у романі розкрито дві системи буття: життя, повне насолоди і пристрастей, яке призвело до знищення людини, і життя аскетичне, єдиним задоволенням якого були знання і потенційна могутність. Бальзак змалював як сильні, так і слабкі сторони обох цих систем на прикладі образу Рафаеля, який спочатку майже не згубив себе в річищі пристрастей, а потім повільно помирав у «рослинному» існуванні без бажань та емоцій. Отже, фантастичний образ шагреневої шкіри виступив «засобом суто реалістичного відображення переживань, настроїв і подій» (Й. Гете).

Автор «Шагреневої шкіри» дійшов до висновку про взаємодію фізичного та духовного в людині і роковий вплив сучасного суспільства на його життєві сили, яка є головною проблемою філософських етюдів.

У прекрасній розповіді «Обідня безбожника» хірург Деппен, який не вірить ні в Бога, ні в біса, щорічно замовляє м'ясо за упокою душі свого добродійника – бідняка-водоноса. На здивовані запитання свого учня Бьяншона Деппен відповідає: «Я... говорю з щирістю скептика: «Господи, якщо є у тебе обитель, де перебувають після смерті люди праведні, пригадай про доброго Буржа...». «Ось, мій милий, все, що може дозволити собі людина мого образу думок. Бог, ймовірно, славний малий, він не образиться, біс візьми! Присягаюся, я віддав би весь свій стан, щоб віра Буржа вмістилася в моєму мозку...» [1, с. 509-510]. І Бьяншон не посмів затверджувати, що знаменитий хірург помер атеїстом. В Бальзаку до агностицизму Деппена домішувалося дещо від образів благородних священників, яких він створював.

Чи була у нього своя філософія? Очевидно, адже він не вважав, що механічний детермінізм здатний пояснити все на світі. Бальзак і матеріаліст, і спіритуаліст одночасно. Він вважає, що дух проникає в матерію. Все існуюче у Всесвіті підіймається по ступенях сходів – від мінералу, який мислить ледь-ледь, до людини, у якій душа пов'язана з тілом, а потім і до безтілесного ангела, який є тільки душею. Бальзак знає, що ще не розгадана велика загадка всесвіту і що в основі життя лежить щось більш могутнє, ніж саме життя. Цю загадку всесвіту, цю основу життя він згоден іменувати Богом. Стати богом, створити свій власний світ – ось чого прагнуть, не віддаючи собі в тому звіту, Луї Ламбер, Балтасар Клаас, Френхофер – персонажі, близькі самому Бальзаку.

Складна, багатогранна бальзаківська думка буде давати матеріал для нових і нових спостережень, у ній

будуть відкриватися нові аспекти. Погляди його не представляють завершеної теорії. Вони народжуються з прагнення осмислити й відобразити загальний розвиток у світі, в суспільстві, в людських характерах. Розум його відкритий для нових фактів і теорій, якщо вони підказуються життям. Він як би відчуває різні шляхи, і в судженнях його чимало протиріч. Але в розмаїтті його філософських шукань з досконалою ясністю позначається основна потужна течія його думки.

Існує глибока єдність між філософськими і художніми шуканнями Бальзака. Його розуміння природи відповідає всьому його художньому баченню життя, матеріалістичного розуміння суспільства і людської психології. Художнику відомо, що закони природи і суспільства різні, але він бачить дію принципів розвитку і всебічної взаємозалежності в їх найбільш загальній формі, у всіх сферах життя, – вони панують і в його зображенні сучасної Франції.

Нерозривний зв'язок фізичного і духовного елементів у людині, їх взаємовплив і взаємозалежність втілюються у філософських етюдах як спопеляючий вплив збочених

буржуазною культурою духовних сил людини на його фізичне існування, як згубна втрата гармоній між духом і тілом, як крах спроб абсолютизувати духовну сторону будь-якого життєвого явища на шкоду його чуттєвої, матеріальної сторони. З досконалою повнотою цей же глибокий матеріалістичний погляд на речі виявляється в естетичі.

З філософією Бальзака пов'язані самостійні твори, але у своїй сукупності вони представляють нову єдність, у цій якості ще недостатньо зрозумілі і вивчені. Це романи «з вікнами», з «виглядом» на долі; всі разом вони дають не кількісне накопичення відомостей про героїв і суспільство, а нову у своїй повноті ілюзію дійсності. Завдяки цьому досягається нова рельєфність персонажа, по-новому відчувається плин часу в бальзаківському світі і його протяжність.

Пошуки цих художніх ефектів, пошуки враження невичерпної всеосяжності життя диктувалися загальним задумом Бальзака, а цей задум відповідав його філософській концепції світу як єдності в різноманітті і нескінченного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бальзак О. Повести и рассказы : [текст] / Оноре де Бальзак ; [пер. с фр. ; сост. Я. Лесюк ; худож. А. Ляшенко]. – М. : Правда, 1985. – 624 с.
2. Барт Р. Миф сегодня / Ролан Барт // Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / [сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
3. Валери П. Об искусстве : [текст] / Поль Валери ; [пер. с фр. ; предисл. А. А. Вишневского ; изд. подгот., коммент. и очерк : В. М. Козовой]. – М. : Искусство, 1976. – 622 с.
4. Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей / В. В. Виноградов. – М. : Худ. литература, 1961. – 601 с.
5. Герасимчук В. Філософський роман ХХ ст. Специфіка тексту / В. Герасимчук. – К. : ПАРАПАН, 2007. – 392 с.
6. Делёз Ж. Логика смысла : [текст] / Ж. Делёз ; [пер. с фр. Я. И. Свирского]. – М. : Раритет ; Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 480 с.
7. Дмитриев А. С. История зарубежной литературы XIX века : [учебник для филологических специальностей вузов / В. Н. Богословский, А. С. Дмитриев, Н. А. Соловьева [и др.]; под ред. Н. А. Соловьевой]. – М. : Высшая школа, 1991. – 637 с.
8. Ингарден Р. О различном познании литературного произведения / Р. Ингарден // Ингарден Р. Очерки по философии культуры. – Благовещенск, 1999. – С. 114–154.
9. Ніколенко О. М. Романтизм у поезії: Г. Гейне, Д. Байрон, А. Міцкевич, Г. Лонгфелло : [посібник для вчителя] / О. М. Ніколенко. – Х. : Ранок ; Веста, 2003. – 176 с.
10. Овсянников М. Ф. Эстетическая концепция Шеллинга и немецкий романтизм / М. Ф. Овсянников // Шеллинг Ф. В. Философия искусства. – М. : Мысль, 1966. – С. 19–43.
11. Словарь литературоведческих терминов [Электронный ресурс] / эксперим. группа Lib-Ra ; ред. Ю. Б. Руднева. – К., 2001-2005. – Режим доступа : <http://slovar.lib.ru>.